

Monumenten. Utr. 1848, blz. 12. (Herdruk van een artikel in: de Spektator VIII, 1848, p. 285—298. Een niet herdrukt vervolg in IX, 1850, p. 285—290).

7) Misschien ook is het nog juist, kanunniken uit de 11e eeuw af te beelden als monniken, wat zou beantwoorden aan hun afkomst uit monasteriale samenlevingen. Overigens zal dit Weissenbruch geen hoofdbrekens gekost hebben, daar voor hem als voor zoovele anderen na hem tot heden toe, iedere middeleeuwse geestelijke er als een monnik heeft uitgezien, evenals een bisschop steevast met kap, staf en myter wordt uitgerust, al verricht hij geen enkele liturgische handeling.

8) O.a. door reproducties bij C. Hofstede de Groot, Utrechtsche Kerken, Teekeningen en schilderijen van Pieter Saenredam, Haarlem, 1899, plaat XII en XIV; en

P. T. A. Swillens, Pieter Janszoon Saenredam, schilder van Haarlem. Amsterdam—Antwerpen. 1935, afb. 131 en 129.

9) Swillens, afb. 132.

10) J. de Beka, Chronica (ed. A. Buchelius), Ultraiecti, p. 87.

11) Monumenta in Templis (hs. Gemeente-archief Utrecht), fol. 56: „in ambitum ad ostium paradisi”.

12) L. van der Burch, Aedis Divae Mariae Virginis in civitate Ultrajectensi admiranda origo. Ultraiecti, 1617, p. C vs.

13) Reproductie in Topogr. atlas, Gemeente-archief Utrecht.

14) In: J. van Lennep, W. Moll en J. ter Gouw, Nederlands Geschiedenis en Volksleven, 4 dln. Leiden 1869—72. De gravure van Sluyter: dl. I, pl. XVII.

DE OUDE STAD GRONINGEN OP EEN TERP GEBOUWD

DOOR B. KAZEMIER.

Wanneer de vraag gesteld wordt, waarom de stad Groningen juist daar gebouwd is waar het nu eenmaal ligt, wijst men er gewoonlijk op, dat het op de uitloper van de Hondsrug ontstaan is, die zo hoog boven de zeespiegel zou uitsteken (7.— m.), dat de Groningers daardoor een droge woonplaats hebben gehad, beschermd tegen de hoogste vloedgolven¹⁾, terwijl ze toch in de onmiddellijke nabijheid woonden van goede kleigronden voor hun veeteelt en landbouwbedrijf. Op zichzelf heel plausibel klinkend, blijkt deze verklaring zonder meer toch niet houdbaar. In de eerste plaats zou de Hondsrug wel heel plotseling onder de klei moeten duiken, wilde de afstand van woonplaats tot wei- en bouwland niet veel te groot worden; maar van zoo'n steile helling merken we niets, veeleer zien we een nauw merkbare, zachte glooiing. In de tweede plaats blijkt, dat de hoogste punten van de stad niet meer dan vier à vijf meter boven de zeespiegel uitsteken. Ten derde — en dit is het belangrijkste punt — de stad Groningen is nergens op de vaste zandgrond gebouwd, maar de hoogste punten hebben altijd nog een ophoging van ongeveer drie meter, d.w.z. de vaste zandbodem steekt op zijn meest ± 1.15 m. boven de zeespiegel uit. Van hieruit (Grote Markt en Herestraat) daalt de vaste bodem nog binnen de diepen, d.w.z. de kanalen die de oude stad omgeven, naar Oost en West tot respectievelijk 2.— m. en 2.50 m. beneden de zeespiegel. Hieruit blijkt, dat de oudste bewoners zich reeds door terpvorming tegen overstroming hebben moeten beveiligen²⁾; ook wordt het duidelijk dat zij dicht genoeg bij het wei- en bouwland woonden. En tenslotte lijkt het vermoeden dat het naburige Helpman in de eerste tijden als vluchtheuvel heeft dienst gedaan, zeer aannemelijk.

Het is nodig en mogelijk hier wat dieper op in te gaan. Door een practijk in het bouwvak van meer dan vijftig jaren ben ik in staat enkele gegevens te verschaffen,

die een nauwkeuriger beeld van de ophoging geven en van de daarmee samenhangende problemen.

In de eerste plaats meen ik een eventuele bestrijding van het bovenstaande, als zou hier slechts sprake zijn van plaatselijke ophogingen, ontstaan door ontgravingen, ten stelligste te kunnen weerleggen. Op alle delen van de stad zijn een groot aantal ontgravingen verricht en altijd verkreeg men soortgelijke resultaten: nimmer treft men binnen de diepen de Hondsrug hoger dan 2.50 m. onder de straat aan. Natuurlijk vond men hier en daar wel vergravingen, maar die waren door allerlei bijzonderheden terstond als zoodanig herkenbaar. Zo b.v. aan de Poelestraat het derde huis van de Achterdemuur, dus het huis dat juist onder en buiten de plaats van de oude Poelapoort stond. Hier was de vaste bodem ruim vijf meter diep; men diepte er mensenbeenderen, een kanonskogel, een oud mes en dergelijke voorwerpen op, die aan vroegere oorlogen deden denken. En op de hoek van de Herestraat en de Herebinnensingel werden vanaf de vaste bodem (± 3.25 m. beneden de straat) de gave fundamenten met versnijdende lagen van het tijdens Alva gestichte kasteel van Alva gevonden en de voortzetting daarvan later bij de bouw van een pand aan de Prinsestraat.

Verder meen ik te mogen beweren, dat de terpvorming aan de noordzijde der beide markten een ander karakter heeft dan die aan de zuidzijde; in het eerste gebied blijkt de ophoging nl. in verschillende perioden te hebben plaats gehad, wat aan de zuidzijde niet in die mate het geval is. Ten bewijze hiervan kan ik o.a. de volgende feiten noemen. Onder een pand aan de Grote Kromme Elleboog werd op 2.00 m. beneden het niveau van de straat een bestrating van gele Friese steen gevonden. Op de hoek van de Oude Boteringestraat en de Roodeweeshuisstraat trof men verschillende grond- en mestlagen aan; evenzo bij de bouw van een gesticht aan de Harderwikkerstraat.

In het zuidelijk deel vinden we een geheel ander beeld, speciaal aan de straten, die op de Grote Markt en de Vismarkt uitkomen, d.w.z. van de Gelkingestraat tot de Folkingestraat. Daar bestaat de opgebrachte grond uit mooie zwarte teelaarde, gemengd met zandpuntjes en soms kleine stukjes steen van gebruiksvorwerpen. Deze ophooging begint onmiddellijk op het vaste zand en gaat tot de volledige hoogte. Ten Oosten en Westen van dit gebied is de toestand iets anders. Zo werd in een gang aan de Oosterstraat achter het Hotel de Doelen op 2.25 m. diepte een volledige mestvaalt ter dikte van 0.75 m. blootgelegd, waaronder zich 0.75 m. teelaarde bevond en daaronder het zand van de Hondsrug. Vele lagen boven elkaar zoals in het noordelijk deel van de stad heb ik hier echter niet gevonden. Ten westen van het genoemde gebied is de toestand weer iets anders. Zo bestaat de ophoging aan de Schuitemakersstraat bij het Pompstraatje uit een 3.50 m. dikke laag van gemengde grond met veel puin. De vaste bodem heeft er meer een strandkarakter en is gemengd met veel mosselschelpen.

Men kan dus zeggen dat het deel van de stad dat ten Noorden van de markten ligt, door normale terpvorming is ontstaan; de mestlagen zijn blijven liggen, en bij ieder bouwwerk is grond aangevoerd en heeft men weer hoger gebouwd. Van de zuidelijke helft is echter in elk geval dat deel, dat aan de markten grenst, in eenmaal van de vaste bodem af opgehoogd met zuivere schone aarde, waarin stukjes gebakken steen, een bewijs, dat deze aarde werkelijk kunstmatig is opgebracht.

De vraag rijst, waardoor dit verschil is ontstaan. Hoewel ik het niet kan bewijzen, meen ik toch dat er wel reden is om aan te nemen, dat dit in verband staat met de brand van 1227. Het klinkt niet onaannemelijk dat men toen een uiterst bekwaam stedenbouwer aangesteld heeft, die een nieuw stratenplan ontwierp. Een enkele blik op de plattegrond doet zien, hoeveel regelmatig dit voor het zuidelijke dan voor het noordelijke deel is uitgevallen, wat begrijpelijk zou zijn als waar is wat Peters vermeldt, nl. dat bij die brand het zuidelijk deel geheel, het noordelijk voor de helft is opgebrand³⁾.

De bouwkundige was dan in het eerste geval geheel vrij in zijn ontwerp, in het tweede echter moest hij rekening houden met wat er aan huizen was blijven staan. Het lijkt mij niet te bout gedacht aan te nemen, dat hij, gelijk een goed bouwmeester steeds doet, ook de ondergrond behandeld heeft. Men had toen nog wel weinig begrip van hygiëne, maar toch meer dan men nu soms denkt, zoals kan blijken uit verschillende stedelijke verordeningen na pestepidemieën. Bovendien, de grote massa mest en andere organische stoffen kunnen voor de bewoners allerm minst aangenaam geweest zijn. Is het gewaagd te veronderstellen dat men, nu er een geheel enige kans was, die aangegrepen heeft en volledig schoon schip gemaakt? (Dat men tot grootse maatregelen in staat was, blijkt al uit de voor die tijd aanzienlijke breedte der straten van 9 à 12 meter, terwijl die van oud-Alkmaar, oud-Amsterdam en oud-Deventer slechts 3 à 5 m. bereiken). Vermoedelijk heeft men dan de gebieden ten Oosten en ten Westen van het hier besproken

stuk niet direct bebouwd en daarom ook pas later opgehoogd, waaruit weer te verklaren zou zijn, waarom men bij de Schuitemakersstraat wel, in het gebied grenzend aan de markten geen puin vindt. Voor de brand van 1227 waren immers alle huizen van hout; eerst later begon men stenen huizen te bouwen en kreeg men de beschikking over puin.

Opmerkelijk is, dat de straten in dit in eenmaal opgehoogde gebied van het midden zowel naar het Zuiderdiep als naar de markten merkbaar afhellen. De bedoeling hiervan is gemakkelijk te raden: op deze manier werd een goede afwatering verkregen. Men mag aannemen dat onze stedenbouwer de afvoer van huis- en hemelwater ook voor de rest van de stad onder ogen gezien heeft. Natuurlijk heeft er ook eerder een afwatering bestaan; er zonder zou het betrekkelijk grote stadsgebied bij tijden volkomen onbewoonbaar zijn geweest, daar de dichtgelepte bodem het water niet gemakkelijk opneemt en er niet als in Amsterdam allerlei kanalen waren om het water te spuien.

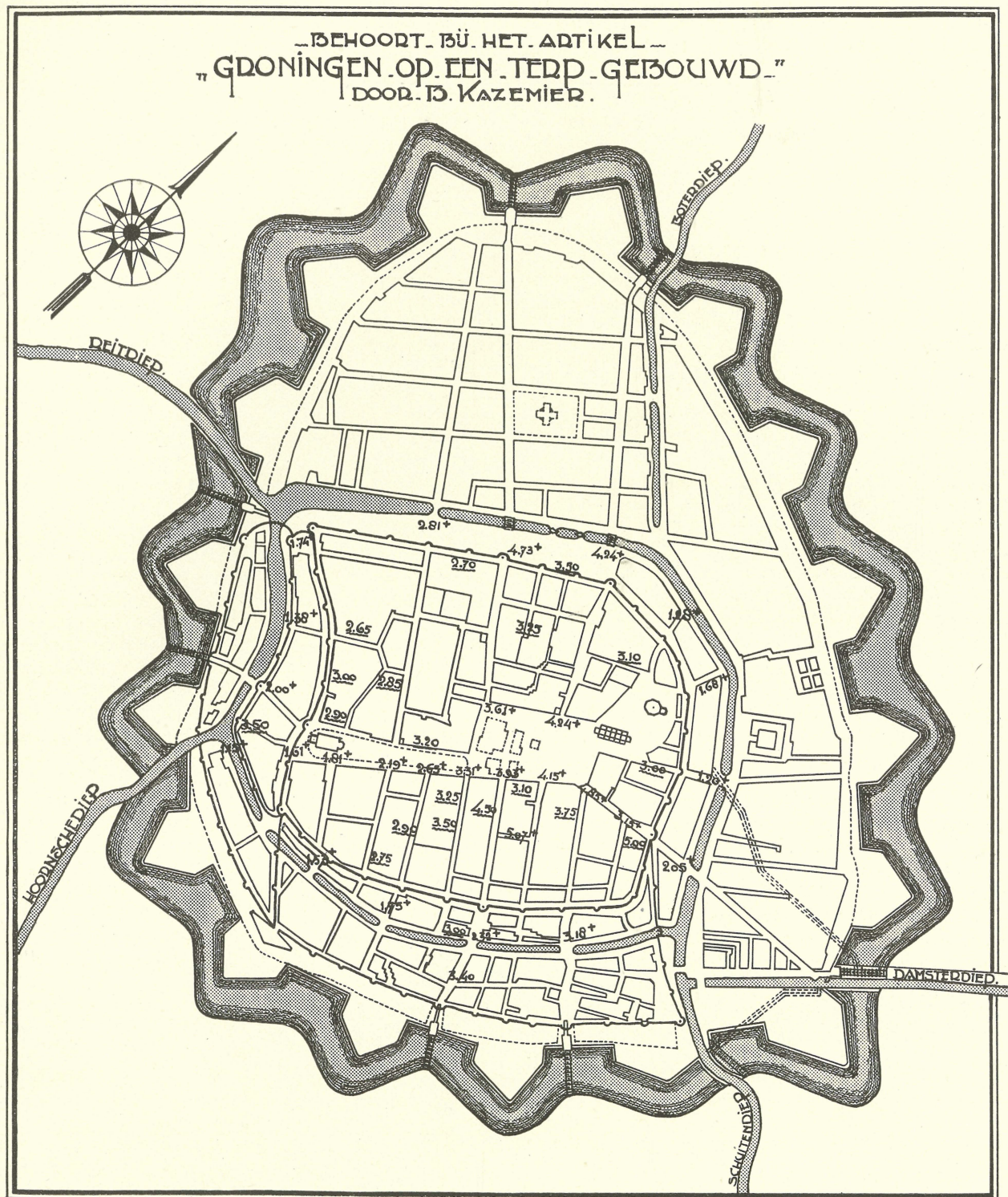
Er bestaat bij sommigen een geloof, dat de Vismarkt vroeger een haven bezeten heeft. Later kwam de mening op dat die haven nooit bestaan heeft, daar er niets te vinden is dat in die richting wijst. Men zou zo zeggen: als het verhaal van die haven niet bestond, zou men het moeten uitvinden om een goede verklaring van de afwatering te kunnen geven. Om dit duidelijk te maken laat ik hier een plattegrond van de stad met de oude ommuring en de latere omwalling afdrukken, waarin ik een aantal cijfers geplaatst heb; de onderstreepte zijn de maten die de diepte van de vaste bodem beneden de straat aangeven; die met een + gemerkte duiden aan, hoeveel de straat in het midden van de vorige eeuw boven het Winschoterpeil gelegen was⁴⁾. (Het W.P. ligt 20 cm beneden het zeeniveau).

Het valt onmiddellijk op dat de Grote Markt destijds over het gehele oppervlak naar de Vischmarkt afwaterde. Voorts wordt het hellende vlak tot de hoek van de Reitemakersrijge vervolgd.

Langs de kanalen noordelijk en zuidelijk vindt men eenzelfde daling, waarbij in het oog springt dat het laatste deel eveneens op de Reitemakersrijge aanloopt. Aan de andere kant ziet men een tweede vlak, dat veel steiler dan het eerste naar het Oosten afhelt en zijn westelijke rand heeft in een lijn, die iets ten Oosten van de Grote Markt in noord-zuidelijke richting loopt. De afwatering van dit kleine oostelijke vlak zal niet veel moeilijkheden hebben opgeleverd; des te meer echter die van het zoveel grotere westelijke deel, waar de helling veel minder steil was. Stelt men zich nl. voor dat al het hemelwater bij stortbuien en dgl. van de Grote Markt zich voegde bij wat op de Vismarkt en de hierop afwaterende straten terecht kwam, en dat dit verder naar het Westen moest afvloeien, dan wordt het duidelijk dat dit westelijk deel van de stad in perioden van regenval haast onbewoonbaar was en de Vismarkt eerder een visvijver genoemd kon worden. Dit klemte te meer, omdat oorspronkelijk de A niet naar de stad toe boog, maar meer westelijk liep en ongeveer daar in het tegenwoordige Reitdiep uitkwam, waar dit laatste vlak voor Kost-

verloren even de Friesche straatweg raakt⁵⁾. De afstand die het water af moest leggen voor het in een natuurlijke boezem kwam, was dus wel bijzonder groot. Daarom

Reeds vroeg moet men de A naar de stad verlegd hebben, waardoor men de haven aan de Vismarkt, die als doodlopend water alle bezwaren van dien had, veel

is het nauwelijks denkbaar, dat aan deze westzijde niet een of ander kanaal gegraven was, waarin men het water op een snellere manier kon spuien.

minder nodig had. Mocht men verder aannemen dat na de brand van 1227 enige verharding van de Vismarkt tot stand is gekomen, eventueel afwateringsgoten, dan

wordt het helemaal duidelijk, dat men die haven voortaan kon missen en hem dus gedempt heeft.

Naast dit bewijs uit het ongerijmde zijn er nog wel andere argumenten aan te halen. Voordat de A-kerk werd gebouwd, stond hier een St. Nicolaas- of Schipperskapel. Nu zal het wel niet zo geweest zijn dat men sprak van Schipperskapel omdat deze aan de beschermheilige der schippers was gewijd, maar veeleer omgekeerd: de wijding aan St. Nicolaas heeft plaats gehad omdat de schippers hier hun godsdienstig centrum hadden. Nu ligt het voor de hand dat de schippers hun kapel dicht in de buurt hadden, waar ze met hun schepen lagen. Waarom zou er ook zo'n kapel bestaan, als er geen scheepvaart op Groningen was?

Toen in 1671 de A-toren door brand vernield werd, bouwde men spoedig een nieuwe, die echter in 1710 bij stil weer instortte. Een paar dagen tevoren had de stadsbouwmeester de noordwester pilaar van de toren in zulk een toestand bevonden, dat hij onverwijld ingrijpen noodzakelijk achtte⁶⁾. De toren zal wel slecht gebouwd zijn geweest, maar vermoedelijk was een onvoldoende fundeering de oorzaak van de ramp. Heeft de bouwmeester niet geweten, dat de vaste bodem hier dieper dan elders in de omgeving lag? Dat dit laatste het geval geweest moet zijn, wordt waarschijnlijk door een mededeling van Stratingh Jr., die in zijn reeds geciteerd proefschrift vermeldt, dat men volgens overlevering bij het graven van de nieuwe A-toren, die in 1712 gereed kwam, mestlagen heeft aangetroffen⁷⁾. Dat hier vroeger boerderijen gestaan zouden hebben, waarvan die mest afkomstig kan zijn, lijkt me minder waarschijnlijk dan dat er de oude haven, tenminste voor het laagste deel, gedempt is met afval en mest, die toen zeker nog niet op de waarde van nu werd geschat. En dit klemmt te meer, omdat Stratingh op dezelfde bladzijde vermeldt, dat men in 1825 bij het bouwen van een nieuwe korenbeurs de bodem onder de zuidelijke vleugel vond „ter diepte van 16 à 17 voeten bestaande uit vreemde losse aardspetie, in welke de palen der fundeering geen vastheid konden krijgen”. De hier opgegeven diepte komt wel overeen met wat men zich van een kanaal uit die tijd kan voorstellen, als men tenminste de algemeen voorkomende ophoging mede in aanmerking neemt. Dat dit een natuurlijke afwateringsgeul zou zijn, is bij deze diepte en met het oog op de korte afstand tot het punt van herkomst, de kom van de Hondsrug, niet aannemelijk.

En tenslotte: wat kan de oude Groningers bewogen hebben naast de heel ruime Grote Markt een tweede markt aan te leggen van zo'n geheel ongewoon langgestrekte vorm? De reden is allerm minst duidelijk. Mag men echter aannemen, dat we met een gedempte haven te maken hebben, dan wordt en de vorm en het voorkomen vlak naast de oude brink begrijpelijk.

Me dunkt, er is alle reden om te concluderen dat die haven eens bestaan heeft. Hij zal vermoedelijk aan de zuidkant van de Vismarkt gelegen hebben. Om van de zuidelijke wal in de naar het Noorden doorgetrokken Herestraat te komen, heeft men een soort poort moeten uitsparen, het nu nog bestaande Koude Gat, dat zonder de haven eigenlijk niet direct nodig was.

De A-kerk is boven de gedempte haven gebouwd. Het zal niet moeilijk zijn een definitief bewijs te krijgen, wanneer de straat ter plaatse voor herstelling is opgebroken. Dan toch zou men met een puntijzer de bodem kunnen peilen. Vermoedelijk zal men gemakkelijk door de opgebrachte lagen heen kunnen stoten, maar op de vaste zandbodem blijft het ijzer stellig stuiten. Op deze wijze zou men met heel weinig kosten het profiel van de haven kunnen vaststellen. Of de haven onmiddellijk na het afbuigen van de A naar de stad gedempt is of na de brand in 1227, is niet na te gaan. Heel veel doet dat er ook niet toe. Wel vraagt men zich af, waar de oude Schipperskapel gestaan heeft, als de A-kerk op de gedempte haven is gebouwd. Ook dat is niet meer uit te maken, maar onwillekeurig denkt men aan de plaats, waar nu het postkantoor staat en waar vroeger zich een klooster bevond, dat in verbinding stond met het Aduardse. Daar kan hij hebben gestaan en bij het klooster gekomen zijn toen hij voor zijn oude bestemming niet meer nodig was. Kerkelijk goed gaat nu eenmaal niet gauw over in lekenhanden. Dan zal de kapel trouwens wel bij de brand van 1227 in de as gelegd zijn, zodat er alle reden was een nieuwe kerk te bouwen. Een tijd van negentien jaar voor misschien het dempen van de haven en verder het maken van plannen, het bijeenbrengen van de nodige gelden en het bouwen van de A-kerk lijkt niet overmatig lang, reden te meer om het verband met de brand iets meer waarschijnlijk te vinden.

Resumerende meen ik te mogen vaststellen, dat Groningen op een terp gebouwd is; de bodemgesteldheid met een groot naar het Westen afhellend vlak maakte een afwateringskanaal noodzakelijk, dat we waarschijnlijk in de volgens overlevering aan de Vismarkt gelegen haven mogen zien, voor het bestaan waarvan ook andere gegevens pleiten; het verleggen van de A naar de stad en niet onmogelijk de brand van 1227 kunnen ingrijpende wijzigingen van de oorspronkelijke toestand hebben veroorzaakt.

Althans moet er stellig een bepaalde periode zijn geweest waarin het zuidelijk stratenplan in éénmaal is herzien.

1) Zo b.v. C. H. Peters in: *Oud-Groningen, Stad en Lande*, bldz. 19 en in *De Nederlandsche Stedenbouw*, dl I, blz. 142 en 174.

2) Ook al houdt men rekening met enige stijging van het zeeniveau. Vgl. hiervoor J. Kooper, *Het waterschapsverleden van de provincie Groningen*, bldz. 79 vlgg.

3) C. H. Peters, *Oud-Groningen*, bldz. 151 vlgg.

4) Deze laatste cijfers ontleen ik aan bldz. 64—66 van de dissertatie: „Groningen als woonplaats beschouwd” (1858) door S. E. Stratingh, die ze verkregen had van „den eersten opzigter der stads-fabriekadje, J. F. Schepers”. Ik heb de ellemaat in metermaat omgerekend. De eerste cijfers heb ik verkregen door eigen peilingen en ten dele getoetst aan de ervaringen van vakgenoten. Dit kaartje, dat men ook in de werken van Peters en van Brugmans en Peters vindt, heeft daar abusievelijk de naam Hoendiep voor het Hoornsediëp.

5) Vgl. Dr. G. A. Stratingh, *Over den ouden loop der A, bij Groningen*, Groninger Volks-Almanak, 1842, bldz. 50 vlgg.

6) Dr. G. A. Stratingh, *De A-kerk en toren*, in Groninger Volks-Almanak, 1846, bldz. 129/130.

7) T.a.p. bldz. 15.